

А.С. ИСАҚОВА

СТУДЕНТ-ФИЛОЛОГ ТІЛДІК ТҮЛҒАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Бүгінге дейін тілдік тұлға түрлі аспектіде зерттелген. В.П. Нерознак тілдік тұлғаны полилекті (көпадамдық) және идиолекті (жеке адамдық) десе; С.Г. Воркачев этносемантикалық тұлға; семиологиялық тұлға ретінде А.Г. Баранов; орыс тілдік тұлғасын Ю.Н. Караулов; шығыс және батыс мәдениетінің тілдік тұлғасын сөз еткен Т.Н. Снитко болды. Петр 1 [1], Толстойдың Л.Н. [2] тілдік тұлғасы зерттелді.

Ең алғаш тілдік тұлға В.В.Виноградовтың «Саясаттың тарихы туралы» деп аталатын еңбегінде айтылса, кейін XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қарқынды зерттелді. Ол жеке сөздік шығармашылық құрылысы әлеуметтік тілдік және идеологиялық мәтіндер, жеке тұлғаға тән сөздік қорға сай өзгерген тілдік тұлғаны зерттеуде жеке тұлғаның тіліне тән тәжірибені жеке тілдік тұлға шығармашылығын тану үшін пайдаланған жөн деген пікір айтады. Сонымен қатар тілдік тұлғаны танудағы көп бірліктің бірі емес, толыққанды тұлға туралы түсінік ретінде қарастырады. Тілдік тұлға, тұлға қарым-қатынасының құзыреттілігі, тілдік түсінік, тілдік болмыс, қарым-қатынас тәртібі сияқты сөз тіркестеріне байланысты айтылады. Тілдің құзіреттілігіне сөздердің синонимін таба алу қасиеті мен ойды өз сөзімен жеткізу ерекшелігі, дұрыс айтылуды дұрыс емес айтылған ойдан ажырата білу, ойды тыңдаушысының ерекшеліктерін ескере отырып (тұрғылықты жері, әлеуметтік деңгейі т.б.) жеткізе алу жатады.

Жоғарыдағы анықтама тілдік түйсікпен ұштасып жатыр. Г.В.Ейгер тілдік түйсіктің төмендегідей қызметтерін атап көрсетеді:

1. Кескіндеуші (дүниені тану)
2. Бағалаушы (нормалаушы аспекті)
3. Бағыт-бағдарлаушы
4. Интерпретация
5. Басқарушы-реттеуші [3].

Студент-филологтың тілдік тұлғасын қалыптастыруда жоғары білім беру үрдісінің мүмкіндіктері шексіз. Жоғары оқу орны студент-филологты тілдік әрекетке дайындайды: кәсіби, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-мәдени, тек білім ғана беріп қоймай, адаммен және адам үшін жұмыс

істеуге бейімділігін қалыптастырады, студент-филологтың мәдени потенциалын қалыптастырып, оның өмірлік әрекетінің және болмыс туралы ой тұжырымының мазмұнын анықтайды.

Тілдік тұлға динамикалық түсінік. Мәселен, оны зерттеудің екі жағы бар. Тілдік тұлға тарихи тұрғыдан өзгермелі, сондықтан әр дәуір тілде өз белгісін қалдырып отырады.

Тілдік тұлғаны зерттеуде, біріншіден, тұлғаның интеллектуалды сипаттамасы шығады, Ю.Н. Караулов интеллектуалды, тезаурусты, деңгейге қарап, тілдік тұлғаның қалыптасуы туралы сөз етеді. Тұлғаның тезаурустық деңгейіне сүйеніп, даму деңгейін анықтауға болады. Инвариантты (өзгермейтін) және вариативті (көп нұсқалы) деңгейлер индивидуалдылықтың көрінісі болып табылады. Тілдік тұлғаның анықтаушы деңгейі тілдік тұлға дамуына ықпал ететін мақсат-мүдделерді анықтау қарым-қатынас қажеттігінен туындайды, себебі қарым-қатынас кезінде өзіне тән сөйлеу ерекшеліктері, оның мақсат-мүддесінің сапасы анықталады. Бұл деңгейді зерттеуде экстралингвистикалық факторларды ескерген жөн. Ю.Н. Карауловтың айтуынша, тілдік тұлғаның үш деңгейлік үлгісі (1.Вербалдық-семантикалық. 2.Когнитивтік. 3.Прагматикалық деңгейлер) жеті жасқа дейін қалыптасса, одан кейінгі жылдарда білім дағдыларының жетілуі іске асады [4, 35-37].

Г.И. Богин тілдік тұлға қалыптасуының бес деңгейін атап көрсетеді. Ол жеті жаста тілдік тұлға қалыптасуының бірінші деңгейі – дұрыстық деңгей пайда болады дейді. Бұл деңгей өзге деңгейлердің қалыптасуына жол ашады. Екінші деңгей іштей ойлау қабілетінің дамуын арттырып, осы деңгей көлемінде сөйлеуге іштей дайындалуды іске асырады. Үшінші деңгей сөздік қордың толығыуы, көптеген грамматикалық форманы меңгеруді қалыптастырады. Төртінші деңгей мәтін мазмұнына тандау бостандығы мен көзқарас кендігін қамтамасыз етеді. Тілдік тұлғаның шығармашылығының толығыуы, оның келешектегі жүзеге асуы мен мәтінге сын көзбен қарау сияқты ерекшеліктер төртінші деңгейдің үлесі. Бесінші деңгей тілдің қарым-қатынас талғамдық қатынасының бірлігі [5].

Ю.Н. Караулов ұсынған тілдік тұлғаны қалыптастырудың үш деңгейі бір мезгілде болса, Г.И. Богин үлгісі бойынша бес деңгейдің әр қайсысы ретімен жүзеге асады, яғни тілдік тұлғаны бірінші ғалым синхронды, екінші ғалым диахронды аспектіде қарастырады.

Тілдік тұлғаның дамуына сыртқы және ішкі факторлар әсер етеді. Сыртқы деп отырғанымыз – әлеуметтік, ал психология, биология – ішкі факторларға енеді. Әлеуметтік фактор ретінде отбасы, қарым-қатынас ортасы, жоғары оқу орны, бұқаралық ақпарат құралдары, мәдениет орындарын айтуға болады. Ішкі факторлар ретінде темперамент басымдылығы, икемділік, экстриверт-тік немесе интроверттік, жыныстық және жас ерекшелігінің көрсеткіші болады. Әлеуметтік факторлар студент-филологтың лексикасына әсерін тигізеді. Студент-филологтың қалыптасуын қарастырғанмен, біз олардың сөздік қорын, сөйлеу мәдениетін басшылыққа алып отырған жоқпыз.

Студент-филологтың тілдік тұлғасының қалыптасуына жақындары мен дәріскерлерінің сөз қолданысындағы көнерген сөздер, диалект, жаргон ықпал етеді. Ұстазының сөзі норма болмаса да, үлгі болары сөзсіз. Қазақ тілді студент-филологтың сөйлеуі туралы айтпас бұрын Т.Е. Ембулаеваның «барлық пән оқытушылары студенттің сөйлеу мәдениеті (ауызша не жазбаша) түрінің қалыптасуы тек филологтардың жұмысы деген қате пікір» деген ойы еріксіз еске түседі [6].

Студент-филолог тілдік тұлғасының қалыптасуына бұқаралық ақпарат құралдары да әсер етеді, мәселен, теледидар (бос уақыт өткізуге арналған кинолар), радио, басылымдар (басылымдарға деген сұраныс азайса да), мәдениет (белгілі өндер, шоу бағдарламалар, жұлдыздармен сұхбат т.б.). Студенттер дискурсының, сөйлеу мәдениетінің төмендеуі ойландыратын жай. Қазақ тілді студент-филолог ата-анасынан, мектепте, жоғары оқу орындарында қабылдаған мәдени құндылықтарды меңгеріп қана қоймай, сол құндылық-

тарды әдеби нормаға қайшы сөздермен, жаргондармен бұзып жатады.

Соңғы жылдары лингвистикаға қатысы бар психология, философия сияқты ғылымдарда тілдің жекелік аспектісін зерттеу ұлғая түсті. Жеке тұлғаның тілін зерттеу жалпы тіл теориясына түрлі жағынан келу, зерттеу пафосының өзгеруіне, әрбір мәтіннен кейін тілдік тұлға тұратынын дәлелдеу үшін қажет. Г.И. Богин тілдік тұлға дегеніміз – тілді меңгерген және оның тілдік ерекшелігі жеке тұлғаның психофизиологиялық сапаларының кешені, сөйлейтін, сөзді қабылдауға, сөйлеуге қабілетті тұлға дейді.

Адам феноменін зерттеудің өзекті бағытының бірі – тілді жаратылыстану пәндері арқылы түсіну болып табылады. Тіл адам ойын білдіретін ғана қарым-қатынас құралы емес, концептуалды өмірдің бейнесі.

Тілдік тұлға деңгейінде ұлттық тұлға мәдениетінің ерекшеліктері көрініс табады.

1. Тілдік тұлға мазмұны: ақылдылық, дүниетаным, тәрбиелеу яғни құндылықтар жүйесі.

2. Мәдени танымдық компонент тілге деген қызығушылықты арттыратын мәдениетті меңгеру деңгейлері.

Жеке тұлғалық компоненттің жеке тұлғаға тән индивидуалды, терең ізденістері [7].

Г.И. Богин үш осьтен тұратын тілдік тұлға үлгісін ұсынды. А осі тіл аспектілері (фонетика, грамматика, лексикология), Ә осі сөйлеу түрлері (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым), Б осі бағалау (дұрыстық, мәнерлілік, түсініктілік) [5, 125].

Тілдік тұлға қалыптастыру үшін тілдік бейімділік, қарым-қатынас күзиреттілігі сияқты белгілері қажет.

Әрбір адам тумасынан тілдік тұлға болып қалыптасуға бейімділігі болғанмен, әрбір жеке тұлға тілдік тұлға дәрежесіне көтерілуі қажет. Студент-филолог тілдік тұлғасының қалыптасуын прагматикалық аспектіде зерттеу барысында студенттің шын тілдік тәжірибесіне көңіл бөлі-

Қарым-қатынас қажеттілігінің түрлері	Тілдік тұлға деңгейлері
1 түрі Қарым-қатынас орнатушы қажеттілік	1 деңгей Вербалды-семантикалық деңгей
2 түрі Ақпарат алу қажеттілігі	2 деңгей Тұлға тезаурусы
3 түрі Әсер етуші қажеттілік	3 деңгей Тұлғаның прагматикасы

неді. Адресат факторын ескеру, көркем шығармаға талғамдық талдау жасау дегенді білдіреді. Осыдан қарым-қатынас қажеттілігі мен тілдік тұлға құрылымының деңгейі шығады.

Тілдік тұлға термині Г.И. Богиннің «Тілдік тұлға концепциясы» деген еңбегінде қолданылса, Ю.Н.Караулов оған парадигмалық дәреже беріп, ғылыми қолданысқа енгізді. Тілдік тұлғаның үшденгейлі құрылымына анықтама берді: 1. Ядро, 2. Модификация, 3. Периферия. Этностың негізгі белгілерін атап көрсетеді: 1. Шығу тегі, 2. Тарихи бірлік, 3. Мәдени құндылықтар мен дәстүр ортақтығы, 4. Тіл, 5. Эмоционалды және символдық байланыс, 6. Территория [5, 98].

Қазір термин ғылымда көп қолданылып жүргенмен, лингвистикалық әдебиеттерде соңғы онжылдықта (мәтін авторының тіл туралы білім, тілдік сана, ұлттық менталитет т.б.) тілдік тұлға түсінігіне бірізді анықтама жоқ.

Тілдік тұлға – лингвистикадағы қуыс: субъект дүниені – тілі арқылы таныған жеке тұлға, мәтіннің авторы, тілді қолданушы, ақпараттандырушы, тілдік портрет. Филолог маманның тілдік тұлғасы (филологиялық тұлға) – нақты тарихи тұлға, ұлттық тұлға.

Тіл тек ойды білдіретін қарым-қатынас құралы ғана емес, концептуалды өмірдің образды жүйесі. Жеке тұлға өзіне тән ойы бар, тілді меңгерген, тағдырға өзіндік көзқарасы бар адам. Себебі ол адамның түрлі диалог, қарым-қатынас үдерісінің белсенді мүшесі болу мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

Қазақ тілді студент-филологтың тілдік тұлғасын зерттеудегі қиындықтар мен келіспеушіліктер, біз зерттеп отырған тілдік тұлға қалыптас-

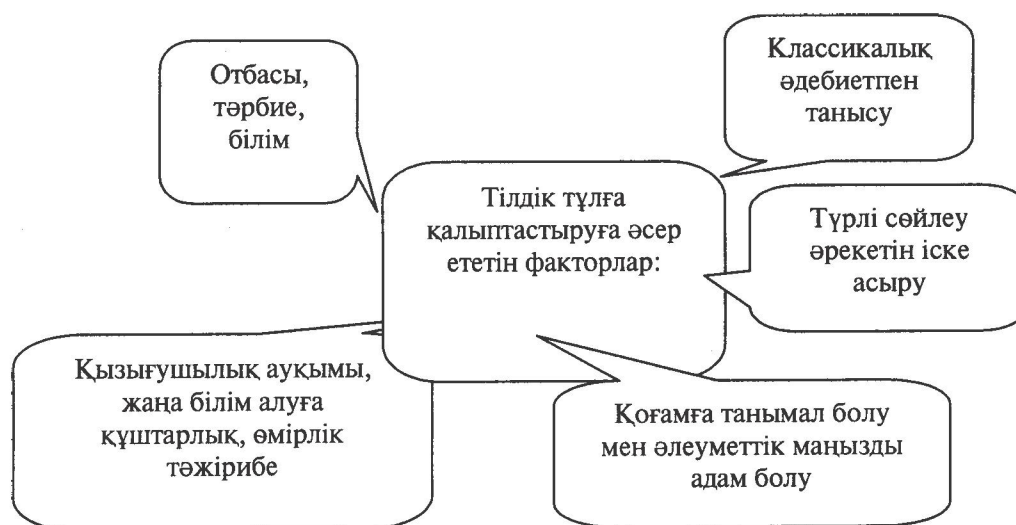
тыру түсінігінің ғылыми негізделмеуінде болып отыр. Энциклопедиялар мен сөздіктерде анықтама берілмеген, қалыптасқан түрлі трактовкаларда бұл ұғым көбінесе тәжірибеден алшақ зерттелген. Жоғарыдағы кемшіліктерді болдырмас үшін, қазақ тілді студент-филологтың тілдік тұлғасының мәнін терең зерттеп, теориялық үлгісін құрастыру қажет деп таптық.

Студент-филологтың тілдік тұлғасы көптеген зерттеушілерді толғандырған мәселе. Сондықтан тілдік тұлға қалыптастыру, сөйлеу мәдениеті отандық тілшілердің зерттеулеріне енген. Р. Сыздық «сөздерді дұрыс, орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлетіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру» [8] десе, Н. Уәлиев «сөйлеу мәдениеті әдеби тілдің грамматикалық, лексикалық, стильдік, орфографиялық, орфоэпиялық нормасын меңгеру, сонымен бірге бейнелеуіш, көріктеуіш амал-тәсілдерді қарым-қатынас жасау мақсаты мен мазмұнына сай етіп қолдана білу» [9], – дейді.

Қазақ тілді студент-филологтың тілдік тұлғасын қалыптастыру оның сөзінің тазалығынан басталады. Норма, нақтылық, биязылық, сыпайылық, өзге тілден енген сөздерді қолдану тәсілі айтылады. Сөздің тазалығы сөйлеу мәдениетінің нормалылық деген дәстүрлі түсінігімен байланысты.

Жоғарғы сатылы сөйлеу мәдениетін игерудің әдеби тілдегі ортақ түсінігі – мәнерлілік.

Тілдік тұлға қалыптастыруға әсер ететін биографиялық факторлар мыналар:

Студенттердің тілдік тұлғасын қалыптастыру үшін:

1. Тілдік жүйе мен тілдік норманы игеру;
2. Кодификацияланған норманы конструкциялық деңгейде игеру;
3. Тілдік нормаларды прагматикалық деңгейде игеру т.б. керек.

Тілдік жүйені игерудегі бірінші кезең шығармашылық ізденіске толы ерекше кезең болып табылады. Бала өзінше жүйе іздейді, өзінің санасында бейнеленген жүйе бойынша үлкендерге «түзету» жасайды, бірақ баланың іздеп тапқан «жүйесі» тілдің өлі қолданылмаған әлеуметтік мүмкіндігіне жатады. Екінші кезең студенттердің қолданысындағы сөздің нормалығы. Бұған жергілікті сөздер (диалект, арго, жаргон, қарапайым сөздер т.б.) жатады. Үшінші кезең прагматикалық деңгей деп аталады. Нормадан орнымен ауытқу, тілдік тәсілдерді қарым-қатынас жасау мақсатында қолдану да үшінші кезеңнің үлесі. Тілдік норманы меңгеру вербалды қатынастың жоғарғы сатысының бірі. Тілдің вербалды қатынасы арқылы анализ, синтез жасау, абстрактылы ойлау нәтижесінде когнитивті сатысына көтеріледі.

Ю.Н. Караулов «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымынан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға адамға назар аудармай тұрып, тіл құдіретін түсіну мүмкін емес... Адамдардың әуелі тілін түсініп алмай немесе адамның тілін танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» деп жазады. Қоршаған ортаны терең де, дәл бейнеленуімен белгілі бір мақсаттағы бағыты және тілдік құрылымдық күрделілігімен өзгешеленетін сөйлеу мәтіндерін тудыру және қабылдау қабілеттіліктер жиынтығы тілдік тұлғаны білдіреді [4,11-13].

Тілдің мазмұны жеке тұлға мен ортаның тілдік санасында өмір сүреді. Сондықтан тілдегі мәдениет иесі жеке тұлға мен оның өмір сүретін ортасы.

Демек тіл белгілі бір этнотілдік мәдениеттің эталоны мен нормасына сәйкес келетін белсенді сөйлеу әрекеті нәтижесінде және халықтың әлеуметтік психологиясының заңдылықтарын меңгеру нәтижесінде бүкіл қоғамның мәдени-тарихи білімін танытушы бола алады.

Қазақ тілді студент-филолог тілдік тұлғасының мазмұны мына өлшемдермен анықталады:

1. Биологиялық тектік белгісі
2. Әлеуметтік-этникалық белгісі
3. Жеке даралық белгісі

Тілдік тұлғаның қан арқылы берілетін ерекшелігі оның тілдік біліктілігіне, сөз маңызын

сезіну деңгейіне, шебер сөйлеуге икемділігіне, тума қасиетіне байланысты екендігі ғылымда дәлелденген.

Ю.Н. Караулов вербалды-семантикалық деңгейді нөлдік деңгей деп көрсетеді. Себебі мұнда тілдің болмысы туралы, әрі келесі деңгейге өтуге қажет материал туралы айтылады. Автор тілдік тұлға қалыптастыру үшін нормаланған тілді меңгеруді ұсынады. Бұл деңгей бөлшегі грамматикалық, прагматикалық, семантика-синтаксистік вербалды желі құрайды. Вербалды семантикалық деңгейге тілді біліп қана қоймай, сол тілдегі стереотиптерді меңгеру қажеттігін айтады [4,136].

Тілдік тұлға қалыптастыру үшін сөздердің лексикалық, грамматикалық дұрыстығы ғана маңызды рөл атқармайды. Студент-филологтың сөзі құрылымдық жағынан дұрыс болғанмен, стилистикалық қателер сөздің көркін, бермек ойын солғындатады.

Ә.Т. Қайдаровтың ойынша, «Тіліміздегі мыңдаған сөздер номинация (заттың, құбылыстың атауы) ретінде бір көрінсе, олар өзара тіркесуімен, көркем сөз аясында ауыс мағынада қолданылуымен тіл байлығын еселей түседі» [10,23]. Студент-филологтың сөздері номинация ғана емес, өзара тіркесуімен, ауыспалы мағынада қолданылуымен түрленеді. Сөз байлығы лексикамен тығыз байланысты. Бірақ мәтіннің лексикасына қарап тілі бай екен деп асығыс пікір айтудан бұрын морфология, синтаксистік тәсілдерді назардан тыс қалдырмаған жөн.

Тілдік тәсілдерді қарым-қатынас жасаудың шарты ретінде жұмсай білу студент-филолог үшін әдеби тілдің функционалдық стильдерінің қолданысын меңгеру болып табылады. Студент-филологтың сөзі нормаға сай болу үшін стильдердің түрін орнымен, дұрыс қолдануға машықтануы керек. Сөйлеу әрекеті (речевая деятельность) қарым-қатынас жасаудың мәтіні мен нысанынан тұрады. Сөйлеушінің сөзі тыңдаушыға бағытталады, әрі сөздің мазмұны тыңдаушыны бір нәрсе орындауға мәжбүрлейді немесе өтініш білдіреді. Сөйлеуші алдына қойған мақсатын іске асыру үшін түрлі сөйлеу тәсілдерін пайдаланады. Сөйлеуші тыңдаушының кім екеніне байланысты сөйлеу стильдерін өзгертіп отырады. Мәселен, сөз жалпы жұртшылыққа бағытталса (публицистикалық стиль), ғылыми жұртшылық үшін (ғылыми стиль) т.б. қолданылады.

Егер қазақ тілді студент-филолог айтатын ойын басқа тілден аударатын болса, оған делдал қызметін атқаруға тура келеді. Себебі өзге тілдегі адресаттың қарым-қатынас құзіреттілігі басқа

Студент-филолог негізгі мәтінді өз дүниетанымына қатысты өзгертеді

Студент-филолог негізгі мәтіндегі ойды жеткізу үшін фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, синтаксистік өзгерістерге ұшыратады

Қазақ тілді студент-филолог тілдік тұлғасының детерминделуіне әсер ететін факторлар

Студент-филолог негізгі ойдың мазмұнын (бастапқы мәтінді сөзбе-сөз аударудан алшақтатып) жеткізеді

Студент-филологтың соавтор қызметін атқаруы көбіне поэзияда кездеседі

болғандықтан, ойлау деңгейі де басқа болады. Демек аударушы тыңдаушы деңгейін ескере отырып ақпараттандыруы қажет. Студент-филолог сөзі өзге тілдегі мәтінді қазақ тілінде жеткізуде детерминделуі де мүмкін.

Жоғарыдағы кестеде қазақ тілді студент-филолог сөзінің детерминделуіне әсер ететін факторлар көрсетілген.

ӘДЕБИЕТ

1. *Гайнуллина Н.И.* Дискурс Петра Великого как объект истории русского литературного языка //Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. – М., 1995. Т. 1. С. 116-117.
2. *Богомолов А.Ю.* Языковая личность персонажа в аспекте психопоэтики (На материале романа Л. Н. Толстого Анна Каренина: Дис. ... канд. филол. наук – Череповец, 2005. – 207 с.
3. *Ейгер Г.В.* Механизмы контроля языковой правильности высказывания. – Харьков: Основа, 1990. – 184 с.
4. *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. Издание 2-е, стереотипное. – М.:Едиториал УРСС, 2002. – 264 с.
5. *Богин Г.И.* Некультурная коммуникация //Человек говорящий: Язык, культура, познание. – М.:Ин-т языкознания РАН и др., 1995. – С. 70-85.

6. *Ембулаева Т.Е.* Обучать чтению на основе знаний о тексте // Русский язык в школе. 1999. №4. С. 52-53.

7. *Борботько В.Г.* Элементы теории дискурса. Грозный, 1989.

8. *Сыздық Р.* Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 320 б.

9. *Уәлиев Н.* Сөз мәдениеті. – Алматы, 1984. – 56 б.

10. *Кайдаров А.Т.* Процессы взаимодействия народной и научной терминологии в казахском языке //Вопросы киргизской терминологии.- Фрунзе, 1989. С. 84-86.

Резюме

Речь является неотъемлемым компонентом образовательного процесса и в то же время его условием и результатом. В процессе освоения культуры речи формируются мировоззрение, интеллект учащихся, совершенствуется культура общения. Необходимо выявлять факторы, влияющие на формирования языковой личности студентов-филологов.

Summary

Spoken language is an intrinsic part of linguistic education process, and at the same times its condition and outcome. It widens the students' world outlook, develops their intellect and communicative culture. It is necessary reveal factors affecting for linguistic personality of linguistic-students.